

Харлан Олександр Вікторович,

кандидат архітектури, декан архітектурного факультету Придніпровської державної академії будівництва та архітектури, член бюро українського комітету ICOMOS

м. Дніпро, Україна

НОВОКОДАЦЬКА ОСНОВА В ГЕНЕЗІ ВИНИКНЕННЯ МІСТА ДНІПРА ЯК БАЗА ПЕРЕДАТУВАННЯ ЧАСУ ЙОГО ЗАСНУВАННЯ

Українським важливим питанням нашого сьогодення є опанування теми міста, його походження і розвитку.

Місто історично є центром освіти, культури, науки, зосередженням економічної, соціальної активності, визнаним показником рівня розвитку регіону, країни, цивілізації. Через те історичне місто є одним з найбільш інформативних видів культурної спадщини, одним з найбагатших і найрізноманітніших свідчень діяльності людини в просторі і часі.

На міжнародному рівні проблемами збереження культурної спадщини історичних міст займається Організація об'єднаних націй з питань освіти, науки та культури (ЮНЕСКО). Працюючи як консультативний центр з питань збереження спадщини, організація також розробляє і визначає об'єкт збереження – історичного міста.

У 2006 році на базі ЮНЕСКО було засновано Організацію історичного міського ландшафту в межах тематичної програми Світова спадщина міст [1]. Одним з найважливіших напрямів діяльності програми є розроблення теоретичних принципів збереження історичної спадщини. Підсумком роботи стало створення та ратифікація в листопаді 2011 року нормативного акта як Рекомендації про історичні міські ландшафти [2, р. 50].

Згідно з Рекомендацією, «історичний міський ландшафт є міським районом, що розглядається як результат історичного нашарування культурних і природних цінностей і атрибутів і виходить за межі поняття «історичний центр» або «ансамбль» через уведення до нього ширшого міського контексту та його географічних параметрів» [2, р. 52].

Це визначення є спробою повно і лаконічно охопити всі аспекти історичного міста як комплексної культурної цінності на підставі єдиного принципу. До того ж тут не лише однаково підкреслено значущість культурної та природної спадщини у формуванні історичного міста, а й урівняно в правах та цінностях різних епох. Спадщина тут розглядається не ізольовано або з мінімальним візуально сприйманим навколишнім середовищем, а в широкому контексті природних умов створення та існування міста, основних форм перетворення їх людиною, унікальних принципів організації простору. До того ж до уваги беруться не лише форми взаємодії, що історично склалися, а й сучасні елементи міської організації.

Окрему роль відведено нематеріальному контексту спадщини, що охоплює «аспекти соціальної та культурної практики та цінностей». Незважаючи на те, що цьому контексту тут все ж таки відводиться другорядна роль, нематеріальна спадщина визнається невід'ємною історико-культурною цінністю історичного міста і вказує на спадкоємність унікальних традицій та їх зв'язок із сучасним життям міської спільноти. «Підхід, орієнтований на історичні міські ландшафти, служить підмогою для громад у їхньому прагненні до розвитку та адаптації, сприяючи при цьому збереженню характерних особливостей та цінностей, пов'язаних з їх історією та колективною пам'яттю, а також із навколишнім середовищем».

Сьогодні теорія збереження міської спадщини наголошує на потребі переоцінити історичний поділ між збереженням та розвитком у теорії та практиці міського планування. Ключовим чинником збереження історичного міста стає формування збалансованого, цілісного та сталого процесу управління. Це вимагає чіткого бачення та інноваційної стратегії, заснованої на відображенні цінностей, які потребують захисту, регулярного планування та процесів розвитку в масштабах усього міста.

Місто стає центром соціальних та просторових стратегій, центром проєктування економічних та фізичних структур. Щоб залишатися місцем вираження історичної пам'яті, прикладом якісного простору, ядром процесів сталого розвитку та двигуном економічного зростання, історичне місто має бути вписане в загальну стратегію руху міського розвитку.

Саме сьогодні міста зазнають тиску чинників та проблем розвитку, відсутніх на момент прийняття у 1976 році пізнішої Рекомендації ЮНЕСКО про історичні райони. Рекомендації визначають низку конкретних загроз для збереження історичних міських районів та передбачають загальні принципи, політику та керівні рекомендації для виконання пов'язаних з цим завдань.

Отже, на сьогодні ЮНЕСКО розглядає історичне місто як сукупність взаємопов'язаних історико-культурних цінностей як матеріального, так і нематеріального характеру, що відображають розвиток міста в часі та просторі.

Протягом усієї історії свого розвитку і до сьогодні місто зберегло спадкоємність містобудівної традиції, що дає змогу простежити історію міста. Історичний міський ландшафт Дніпра має значну цінність з погляду історії як виняткову ілюстрацію багатовікового розвитку східноєвропейського міста, як свідчення заснування та розвитку одного з козацьких поселень XVII–XVIII ст., потужного міського утворення на території Вольностей Запорозьких. Історичні райони є яскравим прикладом розвитку планувальних структур. Історична і духовна значимість міста ставить їх у низку давніх козацьких міст колишнього Запорожжя.

В умовах суспільно-політичних змін сьогодення, військової агресії ненажерливого сусіда зацікавлення минулим рідного краю виокремлюється як додатковий і суттєвий чинник впливу на формування бачення розвитку і виживання певної території. Однак, однобічний історичний вплив з ігноруванням інших

наук охоплює небезпеку засмічення або пересмикування загального контексту біографії міського середовища та його окремих складників, зникнення справжніх чи появу випадкових або навіть вигаданих етапів формування і розвитку населеного пункту. Унаслідок такого підходу є високий ризик руйнування самих історичних природно-антропогенних компонентів і створення штучних ландшафтів, які не мають зв'язку з істинною картиною історичного поселення.

Загальна картина первинного «забруднення» історичної території, яке відбувається внаслідок лобювання «замовленої» історії, з часом ускладнюється і приймає вагомі форми з елементами переписаної історії, уживленими в сталі природно-антропогенні історичні процеси. Після неодноразових змін носіїв різних історичних «забруднень» на певному етапі стає важко виокремити і побачити правдиву картину [3, с. 12–13]. Місто – це організм, який постійно змінюється. Руйнування і пошкодження його природно-антропогенного комплексу не лише у фізичному, а й в інформаційному сенсі, викликає протидію процесам самовідновлення або формування нових комплексів. Через те актуальним, на нашу думку, є вивчення природно-антропогенних взаємовпливів на територіях історичних населених пунктів.

За типологією міст Дніпро є адміністративним центром у доволі значному часовому проміжку, тому історично склалося, що заради прискорення темпів його розвитку тут засновувалися укріплення, релігійні споруди, громадські заклади, промислові підприємства. Основою його економічного зростання в різні часи ставали внутрішня торгівля, приміське сільське господарство, будівництво залізниці, розвиток промисловості.

Дослідники виділяють три фази урбанізаційного процесу на теренах майбутнього Дніпра: давньоруська доба XI–XIII ст. (так зване Ігреське місто), польсько-литовська та козацька доба XVI–XVIII ст. (Самара або Самарь, Старий і Новий Кодаки), імперська доба останньої чверті XVIII ст. (Катеринослав Кільченський і Дніпровський). Усі ці фази відрізнялися за характером функціонування міст: спочатку як економічних центрів, згодом як міст-фортець, центрів контролю й зосередження власних органів з ознаками економічного життя і, нарешті, як поліфункційного центру з адміністрацією, економікою і культурою.

На нашу думку, гіпотеза запорозького містечка Самари, яке начебто існувало ще до будівництва Богородицької фортеці в 1688 р., спиралася лише на згадку в легендарному універсалі польського короля Стефана Баторія (який виявився підрубкою XVIII ст.) є непереконливою. Знаходження окремих артефактів XVI ст. можна пояснити і без гіпотези про існування тоді на цьому місці постійного великого населеного пункту, а зв'язок міста XII–XIII ст. на Ігреському півострові не простежується з наступними історичними етапами. Тож ця (давньоруська) урбогенетична лінія не набула розвитку.

Більш цікавою з погляду урбогенезису Дніпра є лінія міста-фортеці Новий Кодак. Місто з парафіяльною церквою існувало вже в 1645 році на правому березі Дніпра. Історичні джерела вказують, що поселення Новий Кодак своїм утворенням завдячує перевозу через річку Дніпро. Уперше перевіз згадано у 1596 році.

Є думка, що спочатку поблизу перевозу була лише сторожа, що складалася з кількох будівель, кузні та шинку. Пізніше на обох берегах біля перевозу виникли невеликі поселення на теренах майбутніх Нового Кодака і Старожитньої Кам'янки. Говорячи про містобудівний розвиток містечка, що утворилося поблизу перевозу, неможливо обійти увагою поселення на протилежному боці. В описуваному випадку маємо справу з архітектурно-природним ансамблем, оскільки природні умови диктують своєрідність компонування гнізд поселень. Умови, у яких виникли й існували ці населені пункти, становили класичний для Надпорожжя взірць давніх поселень на перевозі.

У 1645 р. поблизу перевозу засновано Новий Кодак. Вірогідно, деревно-земляне укріплення збудовано польським урядом для контролю старого перевозу через Дніпро. Перший храм – католицький костел – збудовано в найдавнішій частині – «внизу» (за рельєфом). Забудова поселення почала розростатися під кінець XVII ст., незважаючи на занепад і руйнування в 1709 році, пов'язаний із сумнозвісними подіями антиколоніального повстання Івана Мазепи та його наслідками. Близько 1750 року Новий Кодак уже в усіх паперах іменувався «містом паланочним», тобто адміністративним центром, – столицею Кодацької паланки. У ньому розміщувалася військова паланка (укріплення) з полковником, військовою канцелярією, осавулом, соборною церквою, громадськими будівлями.

Сучасні дослідники О. Репан, В. Старостін та О. Харлан встановили, що розквіт Нового Кодака припадає на середину XVIII ст. [4].

Відомо, що місто формувалося в кілька етапів, і важливим завданням на сьогодні залишається дослідження історико-містобудівної структури Нового Кодака в різні часи.

До складу міста слід включати лише фортецю чи разом з нею і прилеглі відкриті поселення, що існували вище і нижче за течією Дніпра? Дуже важливою складовою міста дослідники вважають посад. Яким він був у Новому Кодаку? Лише археологічні дослідження можуть дати повне уявлення про план і архітектуру давнього міста.

Зроблена нами у 2007–2008 роках реконструкція і локалізація окремих складників фортеці Новий Кодак дає змогу сконцентрувати увагу дослідників на певних ділянках території сучасної містобудівної структури.

Ще й дотепер в офіційному документі про час заснування міста Дніпра значиться 1776 рік – рік заснування Катеринослава I Кільченського. Ще тоді потужний населений пункт Новий Кодак потрапив в поле зору нових можновладців. Наявні тут переправа, фортечні мури, паланка, потужна релігійна громада та ярмарок стали в пригоді на початку формування нових

адміністрацій і будівництва нового губернського центру. Саме тут було відкрито воєводську канцелярію (1776 р.), Слов'янську протопопію (1777 р.). З початку 1783 року Новий Кодак набув статусу повітового міста, а Саксаганський повіт було перейменовано на Новокодацький. Новокодацька міська округа була створена вже в 1770-х рр. Добре відомі офіційні документи 1784 і 1786 років, у яких йдеться про заснування Катеринослава II Дніпровського з містечка Новий Кодак.

Межі Новокодацької міської округи було покладено в основу формування Катеринослава. У 1784–1786 роках м. Катеринослав не розділяється з м. Новий Кодак. Від 1787 до 1791 року Новий Кодак у багатьох документах мав назву Катеринослав. Водночас, коли формувалася новий центр, у межах його території наявне запорозьке укріплене містечко виконувало роль форштадту. Виниклий амбіційний задум столичного міста просто фізично не міг вміститися в структуру паланкового містечка, тому межі міської округи найкраще окреслювали територію для створення потужної міської інфраструктури.

Тяжіння до Нового Кодака було зумовлене не лише територіально, стратегічно, а ще й економічно. Перше промислове підприємство Катеринослава-Нового Кодака – шовково-панчішної фабрики князя Г. Потьомкіна – було розміщено 1791 року в новокодацькій будівлі шляхового палацу періоду подорожі Катерини II.

Політична й ідеологічна несумісність імперського часу з козацькими традиціями спонукала використовувати колишню містобудівну і планувальну новокодацьку основу, а також нівелювати будь-яке нагадування про колишній адміністративно-територіальний устрій та вольності.

За цих обставин ще у 1787 році починає створюватися міфологема про заснування Катеринослава нібито на порожньому місці. Землі, належні та підпорядковані Новому Кодаку, у документах були переписані на Катеринослав як міські землі. Передмістя Новий Кодак (Нові Кайдаки) поступово позбавлялося всіх вагомих позицій економічного існування: до новостворюваного центру було переведено ярмарки (із заборонаю збирати їх у Новому Кодаку), заборонено продаж вина в Новому Кодаку, улаштовано наплавний міст в новому центрі (із закриттям давньої Новокодацької переправи), охочі записатися в купецтво або міщанство мали переселитися до нового центру.

Прискіплива увага до вказаного містечка допоможе нам усвідомити його непересічну роль в історичній і містобудівній картині нашого міста. Узявши на озброєння архівні дані й аналізуючи наявні факти, ми зможемо по-новому оцінити статус і цінність розглянутої території: не просто уявити перебіг історичних процесів формування міської території, а сформувати нове бачення, новий алгоритм розуміння виникнення й існування нашого історичного міста з метою передатування часу його заснування.

Перші вагомі результати вже отримано після важливої топонімічної реформи й кропіткої праці спеціальної комісії міськради щодо перейменування вулиць і районів відповідно до законів про декомунізацію. Місце нашої уваги на мапі Дніпра отримало низку цікавих назв, пов'язаних зі справжньою історією краю. Це важливий крок для рятування від остаточного забуття забутих або навмисно знівельованих уривків становлення нашого міста та їх подальшого відродження. Також відбулося опрацювання проєктної містобудівної документації з визначенням колишньої території давнього поселення на креслениках міста. Офіційно затверджено розроблену нами зону археологічного шару, що охороняється, на теренах колишнього містечка з відповідними режимами використання. З урахуванням розробок дніпровських дослідників на підставі майбутніх археологічних досліджень, зазначена територія може отримати цінні і важливі локації, пов'язані з історією міста. Це формуватиме свідомість місцевих жителів у питанні вшанування і розвитку місцевої інфраструктури, її насиченості, неповторності і унікальності; приваблюватиме туристів та паломників, надасть можливість репрезентувати локальну колективну свідомість і пам'ять жителів місцевої громади, що доповнить феномен «суспільного пригадування», коли в громадську пам'ять поступово повертатимуться образи минулого, гідні уваги в офіційному просторі.

Незважаючи на існування цікавої концепції поліцентричності та білінійності виникнення міста Дніпра, суть якої полягає в тому, що наше місто постало на основі цілої мережі населених пунктів, найбільш правдивою і коректною є пропозиція передатування наявної офіційної дати заснування нашого міста – з 1776 р. (абсолютно нелогічної і нераціональної) з прив'язкою до часу виникнення містечка Новий Кодак. Про це ми вже неодноразово вказували у виступах та публікаціях. Жодна інша з наявних концепцій на сьогодні не має настільки потужного підґрунтя, як концепція Нового Кодака.

1645 рік – дата першої згадки поселення Новий Кодак – має розв'язати проблему історії літочислення міста Дніпра, утвердивши українське козацьке коріння міста, ведучи його початок від старовинного містечка – колишньої столиці потужної Кодацької паланки Запорожжя.

Література

1. Vienna Memorandum / United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Mode of access. URL: <https://rb.gy/ihs0y>.
2. Recommendation on the Historic Urban Landscape // Records of the General Conference. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization: Paris, 25 october – 10 november 2011. 50 p. URL: <https://rb.gy/3wla5>.
3. Містечко Новий Кодак: предтеча Дніпра: рекомендаційний бібліографічний покажчик / Упоряд.: О. В. Харлан, І. С. Голуб, М. В. Шилкіна; ред. А. Л. Залєвська. Дніпро: Дніпропетровська обласна універ. бібліотека, 2020. 84 с.

4. Репан О., Старостін В., Харлан О. Палімпсест. Коріння міста: поселення XVII–XVIII століть в історії Дніпропетровська / Концепція і проєкт видання О. Лазька. НАН України. Інститут історії України. Київ: Українські пропілеї, 2008. 268 с.